

Trust-Building Concepts in the Alawi Governmental System in Letter 53 of Nahj al-Balagha

(Research Article)

Hassan Rahimi (Roshan)^{1*} , Mohammad Ali Ghasemi-Torki² ,
Roqeeh Mohammadi Vahdatian³

Submission Date: 15 November 2024 **Revision Date:** 24 January 2025

Acceptance Date: 27 February 2025

(Page 1-22)

Abstract

Public trust is one of the strategic assets of any political system and the cornerstone of government policymaking in every society and government. Since governments generally face many challenges in the domestic and foreign arenas in the path of governance, it is public trust that can safely guide a political system through the difficult challenges of managing society and solve many problems. On the other hand, gaining public trust can also increase the amount of social capital and public participation in various matters, thereby reducing some of the government's responsibility. Since this important issue plays an effective and irreplaceable role in the fate of nations and governments, but has been unfortunately neglected by many Muslim societies, this article intends to address this gap by evaluating and reviewing the basic concepts that express public trust, focusing on Letter 53 of Nahj al-Balagha, and answering the questions: "What are the trust-building concepts in the Alawi government system according to Letter 53 of Nahj al-Balagha?" And what effects and consequences will it have on society and the way people behave towards the government? The findings show that in Letter 53 of Nahj al-Balagha, public trust is the main pillar of legitimate and sustainable governance from the perspective of Imam Ali (AS) and its reinforcement

1. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran
3. Master's degree in Political Thought in Islam, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: h.rahimiroushan@basu.ac.ir

How to cite this article: Rahimi, H., Ghasemi-Torki, M. A., & Mohammadi Vahdatian, R. (2025). Trust-building concepts in the Alawi governmental system in letter 53 of Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(48), 1-22. <https://doi.org/10.22084/nahj.2025.30813.3179>

requires simultaneous observance of ethical principles, social justice and human interaction. By presenting real situations or hypothetical examples based on social realities, Imam Ali (AS) emphasizes the creation, shaping and continuation of concepts related to public trust among managers and government officials, and concepts such as rectification, sacrifice, justice, fairness, mercy, kindness, forgiveness and covering up faults, release, grace, trustworthiness, forbearance, keeping one's promise, etc. are trust-building concepts in the aforementioned letter.

Keywords: Nahj al-Balagha, Social Capital, Public Trust, Government.

Extended Abstract

1. Introduction

The existence of trust plays a decisive role in creating efficient and reliable governance. The concept of "public trust" is based on a set of components and values that have a long history. The importance of this issue, especially given the current challenges faced by Muslim societies, raises the question of whether Islamic governance has also paid attention to trust-building components. Early studies show that many of the elements that shape public trust in society are prominently explained in Letter 53 of Nahj al-Balagha. In the present study, an attempt is made to extract key concepts effective in building trust in the Alawi government system from the text of Letter 53.

2. Theoretical Framework

Nahj al-Balagha is a religious and historical text, and its content is the result of the intellectual and practical development of a religious ruler whose rule is considered a model of ethical government among Muslims and even some non-Muslims. Therefore, a political-normative approach has been considered as a theoretical framework. The word norm means that which can be considered a good social order. Normative theory considers the most important categories of political life and politics to be moral and normative. In fact, normative theory is a branch of moral philosophy that deals with moral questions about political life. Normative thought argues about the necessity of the "good thing." This type of argument is specific to political philosophy. This theory has a long history in human history, in ancient Greece and China, especially in Confucian philosophy. If we consider politics to be the management of the general social arrangements of human beings that have been brought together by their destiny or choice, normative theory is a way to begin to pay scholarly attention to the process of "management of arrangements" of society. The main premise of

normative theory is that the norm itself is an independent, not a dependent, variable. Therefore, political and social developments are the result of norms, not necessarily their creation. Although, in the course of historical developments, norms also do not remain fixed and they change. On the other hand, these norms are inherently moral, based on rational goodness and ugliness, and hence humans consider acting on them to be moral and good. In other words, understanding the elements that constitute a good society and finding standards and solutions is within the scope of normative theory. Based on this approach, by examining letter 53 of Nahj al-Balagha without falling into the trap of assumptions or attributing some modern concepts to the words of Imam Ali (AS), we can deduce concepts that can be considered in the form of normative theory, as well as the issue of public trust.

3. Research Method

The method used in this research is descriptive-analytical and its tools are documentary and library, which evaluates and reinterprets the basic concepts that indicate public trust, using a political-normative approach centered on letter 53 of Nahj al-Balagha. The question addressed in the present study was 'What are the concepts of trust-building in the Alawi government system in letter 53 of Nahj al-Balagha?' Therefore, relying on authentic Arabic literature and the historical context of the text, an attempt was made to draw the semantic network of trust-building concepts and clarify how they relate and influence strengthening or weakening the relationship between the government and the people.

4. Conclusion

The purpose of this article was to analyze letter 53 of Nahj al-Balagha and find what place public trust had in the political thought of Imam (a.s.) and what its examples are. Therefore, inspired by normative theory and using a historical descriptive and analytical method, Letter 53 of Nahj al-Balagha was examined to determine under what circumstances, for what purpose, and what concepts Imam Ali (AS), used as a model of Shiite political thought, built trust. Analysis of the aforementioned letter shows that Imam Ali (AS) emphasized the concept of public trust not merely as a theoretical category, but also as a practical and ethical mechanism for governing and managing society. Public trust, from the perspective of Imam Ali (AS), is the direct result of human and moral interactions between the ruler and the people, and it was found that in this letter, semantic relationships of a set of moral and managerial virtues such as "mercy, fairness, forbearance,

sacrifice, and social reform, etc." have been considered as prerequisites for creating and maintaining public trust, virtues that not only consolidate the ruler's position in the eyes of the people, but also strengthen the foundations of social and political stability. In contrast, the letter explicitly refers to behaviors that undermine public trust. Concepts such as "cruelty, stinginess, arrogance, self-centeredness, betrayal, and deceit" show that violating moral values and social justice can have destructive effects on social cohesion and people's loyalty to the ruler.

References [in Persian]

- Stoker, J., & David, M. (1999). *Approach and Method in Political Science*, Amir Mohammad Haji Yousefi, Tehran: Strategic Studies Research Institute Publications.
- Spriggans, T. (1991). *Understanding Political Theories*, Farhang Rajai, Tehran: Agah Publications.
- Ibn Manzur, Muhammad Ibn Makram (1308 AH). *Lisan al-Arab*, Volume 1, Beirut: Dar Sader Publications.
- Afsari, A. (2011). *The Effect of Social Capital on Country-Specific Innovation*, Master's Thesis in Economic Sciences, Payam Noor University.
- Afsari, A. (2012). Social Capital in Islam. *Journal of Interdisciplinary Research on the Holy Quran*, Year 3, Issue 1, 101-118.
- Raghieb Isfahani, Hossein Ibn Muhammad (502 AH). *Al-Mufradat Al-Afas Al-Quran*, Beirut: Dar Al-Shamiyyah Publications.
- Alipouriani, T., & Zare, S. (2010). Participation as Social Capital in Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Research Journal*, No. 66, 197-221.
- Sharif Jorjani, Ali ibn Muhammad (900 AH). *Al-Ta'rifat*. Tehran, Nasser Khosrow Publications.
- Fayumi, Ahmad ibn Muhammad (1414 AH). *Al-Misbah al-Munir in Gharib al-Sharh al-Kabeer by al-Rafi'i*. Volume 1, Qom: Dar al-Hijra Foundation Publications.
- Jawhari al-Farabi, Ismail ibn Hammad (Bita). *Al-Sahah*. Volume 2, Beirut: Dar al-Ilm al-Mala'in Publications.
- Khaleghi, A. (2000). The Place of Trust Between Rulers and People in the Process of Political Development from the Perspective of Imam Ali (AS), *Political Sciences*, No. 8, 178-190.
- Seminary Encyclopedia (Wiki Fiqh) (2024). *Fairness*, available at: fa.wikifeqh.ir.
- Al-Maani website (2024) *Arabic words*, available at: <https://www.almaany.com/fa/dict/arfa>.
- Shajarian, M. (2019). Perspective of the Letters of Nahj al-Balagha with Emphasis on the Examination of the Document of "Attracting Public

- Satisfaction” as a Government Strategy for the Basic Islamic Iranian Model of Progress. *Nahj al-Balagha Research Journal*, No. 31, 21-39.
- Sharqi, M. A. (1987). *Dictionary of Nahj al-Balagha*, Volume 2. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
 - Qorashi, S. A. A. (1998). *Nahj al-Balaghah Vocabulary*, Volume 1. Qom: Qiblah Publishing Center Cultural Center.
 - Nasrollahi, Z., Makian, N., & Eslami, R. (2015). Social Capital and Its Components in Islam. *Islamic Economics and Banking Journal*, No. 13, 21-38.
 - Nahj al-Balagha (2005). *Translated by Mohammad Dashti*. Asvah Publishing, Qom, Amir al-Momenin Research Institute.

References [in English]

- Bhikhu, Parekh. (2000). *Theorizing Political” in Political Theory in Transittin*. Edited by Noel O’sullivan, London & New York: Routledge, p. 242.
- Plamenatz, J. (1963). *Man and society*, N.Y.:Longman.
- Habermas, J. (1974). *Theory and Practice*, Boston: Bacon Press.

(مقاله پژوهشی)

مفاهیم اعتمادساز در نظام حکومتی علوی در نامه ۵۳ نهج البلاغه

حسن رحیمی(روشن)^{۱*}، محمدعلی قاسمی ترکی^۲، رقیه محمدی وحدتیان^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۵ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۰۹

(از ص ۶ تا ۲۲)

چکیده

اعتماد عمومی از سرمایه‌های راهبردی نظام سیاسی و سنگ بنای سیاست‌گذاری دولت‌ها در هر جامعه و حکومتی به شمار می‌آید. از آنجاکه دولت‌ها عموماً در مسیر حکمرانی همواره با چالش‌های بسیاری در عرصه داخلی و خارجی روبه‌رو هستند، این اعتماد عمومی است که می‌تواند یک نظام سیاسی را از گردنه‌های سخت مدیریت جامعه به سلامت عبور داده و راهگشای بسیاری از مشکلات باشد. از سوی دیگر جلب اعتماد عمومی نیز می‌تواند میزان سرمایه اجتماعی و مشارکت‌های مردمی در امور مختلف را افزایش داده و با این کار بخشی از بار مسئولیت دولت کم شود. از آنجاکه این مهم در سرنوشت ملت‌ها و حکومت‌ها نقش مؤثر و بی‌بدیلی دارد اما متأسفانه مورد غفلت بسیاری از جوامع مسلمان قرار گرفته است به همین منظور این مقاله در نظر دارد باهدف رفع این خلأ، با محور قرار دادن نامه ۵۳ نهج البلاغه مفاهیم اساسی مبین اعتماد عمومی را مورد ارزیابی و بازخوانی قرار دهد و به این پرسش پاسخ دهد که مفاهیم اعتمادساز در نظام حکومتی علوی در نامه ۵۳ نهج البلاغه کدامند؟ و چه آثار و تبعاتی در جامعه و نحوه رفتار مردم در قبال حکومت خواهد داشت. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در نامه ۵۳ نهج البلاغه اعتماد عمومی از منظر امام علی (ع) ستون اصلی حکمرانی مشروع و پایدار است و تقویت آن نیازمند رعایت هم‌زمان اصول اخلاقی، عدالت اجتماعی و تعامل انسانی است. امام علی (ع) از طریق طرح موقعیت‌های واقعی یا نمونه‌های فرضی مبتنی بر واقعیت‌های اجتماعی، بر ایجاد، شکل‌دهی و استمرار مفاهیم مربوط با اعتماد عمومی در بین مدیران و کارگزاران حکومتی تأکید دارد و مفاهیمی مانند استصلاح، ایثار، عدل، انصاف، رحمت، لطف، عفو و عیب‌پوشی، اطلاق، فضل، امانت‌داری، حلم، وفای به عهد و... مفاهیم اعتمادساز در نامه مزبور هستند.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، سرمایه اجتماعی، اعتماد عمومی، حکومت.

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اندیشه سیاسی در اسلام، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

اعتماد را می‌توان بنیادی‌ترین عنصر در شکل‌گیری و تداوم هر جامعه دانست، عنصری که پیش از هر اقدام و سازوکاری باید میان افراد یک گروه برقرار باشد تا بتوانند بر یکدیگر تکیه کنند و مناسبات اجتماعی پایدار بنا کنند. وجود اعتماد، به‌ویژه در دوران گذار جوامع سنتی کوچک به جوامع بزرگ و پیچیده‌تر، نقشی تعیین‌کننده در ایجاد حکمرانی کارآمد و قابل‌اتکا دارد. هرچند مفهوم «اعتماد عمومی» در ادبیات علوم اجتماعی مفهومی نسبتاً جدید است، اما بر مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها و ارزش‌هایی استوار است که سابقه‌ای دیرینه و چند قرن دارند. اهمیت این موضوع، به‌ویژه با توجه به چالش‌های کنونی جوامع مسلمان، این پرسش را پیش می‌کشد که آیا حکمرانی اسلامی نیز به مؤلفه‌های اعتماد ساز توجه داشته است و آیا می‌توان نمونه‌ای اصیل از آن را در میراث اندیشه‌ای اسلام شناسایی کرد؟ بررسی اولیه نشان می‌دهد که بسیاری از عناصر شکل‌دهنده اعتماد عمومی در جامعه، به‌طور برجسته در تعالیم امام علی (ع) بازتاب یافته است. یکی از مهم‌ترین نمودهای این نگاه، نامه ۵۳ نهج‌البلاغه مشهور به منشور حکمرانی است متنی که در آن امام علی (ع) اصول بنیادین اداره جامعه، رابطه حاکم و مردم و الزامات اعتمادآفرینی در ساخت قدرت را با دقت و ژرف‌نگری تبیین کرده است. در پژوهش حاضر، سعی بر این است که مفاهیم کلیدی مؤثر بر اعتمادسازی در نظام حکومتی علوی از متن نامه ۵۳ استخراج شود. مفاهیم و اصطلاحات اخلاقی که حتی در محدوده قرآن نیز در بافت‌های غیردینی استعمال می‌شوند و از اینجا جنبه‌های مادی و ناسوتی معنای آن‌ها آشکار می‌گردد (میرحسینی و قاسمی، ۱۳۹۳: ۱۴۸) در این مسیر، ضمن پرهیز از معاصر خوانی و با تکیه بر ادبیات اصیل عربی و زمینه تاریخی متن، تلاش شده است شبکه معنایی مفاهیم اعتماد ساز ترسیم و نحوه ارتباط و تأثیرگذاری آن‌ها در تقویت یا تضعیف رابطه میان حکومت و مردم روشن گردد.

۱-۱. بیان مسئله

«اعتماد» یکی از بنیادی‌ترین عناصر شکل‌دهنده روابط انسانی و از مؤلفه‌های اصلی انسجام اجتماعی و سیاسی به شمار می‌آید. وجود اعتماد در تعاملات میان افراد، گروه‌ها و نهادها، شرط لازم برای شکل‌گیری همکاری جمعی، ثبات اجتماعی و کارکرد مؤثر نهادهای عمومی است. پژوهش‌های نظری نشان می‌دهد که اعتماد، چه در معنای اتکا و اطمینان میان افراد و چه در معنای سپردن مسئولیت و منابع به دیگری، نقشی تعیین‌کننده در توسعه و پیشرفت جوامع دارد (افسری، ۱۳۹۰: ۶۲-۹۷) به‌ویژه اعتماد تعمیق‌یافته که فراتر از روابط محدود و شخصی است و زیربنای شکل‌گیری حکومت، جامعه مدنی و مشارکت سیاسی محسوب می‌شود (کلمن^۱، ۱۳۷۷: ۱۵۴). با رشد اندیشه جامعه مدنی در اواخر قرن بیستم، مسئله اعتماد عمومی در مطالعات سیاسی و اجتماعی اهمیت فزاینده‌ای یافت. یافته‌های پژوهشگرانی همچون رابرت پاتنام نشان می‌دهد که سطح اعتماد عمومی، ارتباط مستقیمی با کیفیت حکمرانی، کارآمدی سیاسی و توسعه اقتصادی دارد. در جوامع اسلامی نیز اعتماد میان مردم و حاکمان، به

دلیل پیوند آن با امنیت، ثبات سیاسی و توسعه، همواره دغدغه اندیشمندان و سیاست‌گذاران بوده است (خالقی، ۱۳۷۹: ۱).

در این میان، پرسش اساسی آن است که در منابع اسلامی به‌ویژه در مکتب شیعه، اعتماد عمومی چه جایگاهی دارد؟ و آیا می‌توان از متونی چون نهج‌البلاغه که یکی از مهم‌ترین منابع اندیشه سیاسی در اسلام است مفاهیم و راهبردهای اعتماد ساز را استخراج کرد؟ اگر چنین باشد، ضرورت دارد مشخص شود که امام علی (ع) در نهج‌البلاغه چگونه به مسئله اعتماد می‌نگرد، چه مؤلفه‌هایی را برای ایجاد و حفظ آن ضروری می‌داند و اعتماد عمومی از منظر ایشان چه آثار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دارد.

نامه ۵۳ نهج‌البلاغه، به‌عنوان منشور حکمرانی علوی، از برجسته‌ترین متون در تبیین رابطه حاکم و مردم است. در این نامه، امام علی (ع) بر اصولی چون عدالت، رعایت حقوق مردم، صداقت، درستکاری، کاهش هزینه‌ها و فشارهای اقتصادی بر مردم، حسن‌شناسی، آبادانی و دوری از ستم تأکید می‌کند، اصولی که همگی عناصر بنیادین اعتماد عمومی‌اند. این امر نشان می‌دهد که اعتماد نه تنها یک ارزش اخلاقی، بلکه یکی از ارکان مشروعیت و کارآمدی حکومت علوی بوده است.

از این‌رو مسئله اصلی این پژوهش آن است که: مفاهیم اساسی مبین اعتماد عمومی در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه کدام‌اند و این مفاهیم چه تصویری از سازوکارهای اعتمادساز در نظام حکومتی امام علی (ع) ارائه می‌دهند؟ این پرسش، ضرورت تحلیل محتوای نامه ۵۳ و استخراج الگوی اعتماد ساز علوی را به‌عنوان هدف اصلی مقاله آشکار می‌سازد. بنابراین روش مورداستفاده در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است. گردآوری داده‌ها در این مطالعه به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد. بدین منظور، منابع مکتوب، آثار پژوهشی مرتبط، نسخه‌های معتبر نهج‌البلاغه و همچنین منابع علمی اینترنتی موردبررسی قرار گرفته‌اند. ماهیت متن کاوی پژوهش نیز ایجاب می‌کند که تحلیل‌ها بر اساس داده‌های استخراج‌شده از متن اصلی و منابع تخصصی مرتبط انجام پذیرد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

در طول سال‌های گذشته پژوهش‌هایی پیرامون مباحث کلیدی حکومت‌داری مانند «ایجاد فضای باز انتقاد»، «تکریم مردم»، «عدم تبعیض»، «محبت و دوستی با مردم»، «احترام به افکار عمومی»، «نظارت بر کار نظام سیاسی» و غیره از منظر امام علی (ع) به‌ویژه در نهج‌البلاغه صورت گرفته و مطالبی پیرامون این موضوعات منتشر شده است اما به نظر این مقاله تاکنون مسئله «اعتماد عمومی در جامعه اسلامی» و تأثیر آن به‌عنوان یکی از ارکان اساسی در شکل‌گیری و استمرار حکومت‌ها به‌ویژه در میان امت مسلمان، آن‌طور که باید و شاید به‌صورت مستقل و گسترده موردبررسی و دقت قرار نگرفته است و به‌بیان‌دیگر موضوع کشف و تبیین مفاهیم اساسی مبین اعتماد عمومی در نهج‌البلاغه، ترسیم دستگاه مفاهیم مرتبط با حوزه اعتماد عمومی و پرداختن به مسئله اعتماد و جایگاه آن در عرصه سیاست مورد غفلت واقع شده و لازم است پژوهش کاربردی مبسوطی در این عرصه انجام شود.

به‌عنوان مثال در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی در اسلام» اصول اسلامی مانند وحدت، اخوت، عدالت، تعاون، مشورت، مصادره و مراطه، تکافل اجتماعی و همین‌طور فضایل اخلاقی نظیر صداقت، وفای به عهد، حسن ظن، خوش‌رویی و ... مورد بررسی قرار گرفته‌اند؛ اما در مقاله «سرمایه اجتماعی در اسلام»، علی‌افسری بیشتر مفهوم سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی را توضیح داده و به بیان و توصیف مفاهیم پرداخته است به‌گونه‌ای که شاید بتوان گفت بعد سیاسی مسئله به‌ویژه در عرصه حکمرانی آن‌چنان که باید مورد توجه قرار نگرفته است (افسری، ۱۳۹۱: ۱۰۱-۱۱۸).

نصراللهی، مکیان، اسلامی، هم در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام» بیشتر بعد امروزی این مسئله را از نگاه متفکران غربی مورد توجه قرار داده‌اند. حتی در این مقاله ابعادی اجتماعی و بحران‌های مرتبط با آن مورد توجه قرار گرفته است نه مسئله حکمرانی (نصراللهی، مکیان و اسلامی، ۱۳۹۴: ۲۱-۳۸).

همچنین در مقاله دیگری با عنوان «مشارکت به‌مثابه سرمایه اجتماعی در نهج‌البلاغه»، زارع و علی‌پوریانی نویسندگان این مقاله بیشتر مسئله مشارکت به‌مثابه یکی از جلوه‌های مهم انسانی- اخلاقی که خود عنصری از مسئولیت‌پذیری و عمل آگاهانه و آزادانه به شمار می‌آید، مورد بحث قرار گرفته است. در این پژوهش نقش و وظیفه حکومت در ایجاد بسترهای مورد نیاز برای مشارکت مردم در امور و همچنین شاخصه آن طرح و بحث شده است. در این نوشتار بازم نظران نظریه‌پردازان و متفکران غربی مورد توجه قرار گرفته است هرچند مسئله مشارکت در نهج‌البلاغه هم بررسی شده است (زارع و علی‌پوریانی، ۱۳۹۹: ۱۹۷-۲۲۱).

باقی آثار پژوهشی و مقالات نیز حقوق مردم بر حکومت را از منظر امام علی (ع) رصد کرده‌اند؛ برخی آثار دیگر هم از موضع نظری جایگاه مردم در تعیین مشروعیت حکومت را از منظر امام علی (ع) مدنظر قرار داده‌اند؛ برخی آثار دیگر، جنبه‌های مردم‌سالارانه حکومت علوی را کاویده‌اند و برخی نیز مسئله جلب رضایت عمومی و رابطه آن با سیره علوی را مورد توجه قرار داده‌اند (شجریان، ۱۳۹۹: ۲۱-۳۹) آنچه به نظر می‌رسد این است که تلاش‌های انجام‌شده برای بیان و تبیین مسئله جایگاه اعتماد به‌ویژه اعتماد عمومی در جوامع اسلامی و تأثیر آن به‌عنوان یکی از ارکان اساسی در شکل‌گیری و استمرار حکومت‌ها به‌ویژه در میان امت مسلمان، کافی بوده و شاید به‌صورت مستقل و گسترده مورد بررسی و دقت قرار نگرفته است، همانگونه که مشاهده می‌شود هیچ‌یک از آثار پیش‌گفته به‌طور مستقیم به موضوع مفاهیم اعتماد عمومی- که امروزه از ارکان مهم حکومت‌داری و جلب رضایت شهروندان توسط حکومت‌گران است - پرداخته نشده است؛ بنابراین بررسی این با تکیه بر نظریه‌های هنجاری و با استخراج مؤلفه‌های اثرگذار در این حوزه و بیان ارتباط آن‌ها با یکدیگر که در نهایت علاوه بر شکل‌گیری اعتماد عمومی در جامعه، سبب تقویت و تضعیف این امر مهم در جامعه نیز می‌شود، تفاوت این مقاله با پژوهش‌های پیشین است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

همان‌طور که بیان شد اعتماد عمومی از سرمایه‌های راهبردی نظام سیاسی و سنگ بنای سیاست‌گذاری دولت‌ها در هر جامعه و حکومتی به شمار می‌آید. از آنجا که دولت‌ها عموماً در مسیر حکمرانی همواره با چالش‌های بسیاری در عرصه داخلی و خارجی روبه‌رو هستند، این اعتماد عمومی است که می‌تواند یک نظام سیاسی را از گردنه‌های سخت مدیریت جامعه به سلامت عبور داده و راهگشای بسیاری از مشکلات باشد. از سوی دیگر جلب اعتماد عمومی نیز می‌تواند میزان سرمایه اجتماعی و مشارکت‌های مردمی در امور مختلف را افزایش داده و با این کار بخشی از بار مسئولیت دولت کم شود. آنچه حائز اهمیت است این بوده که متأسفانه عموم حکومت‌ها و دولت‌هایی که با همراهی مردم توانسته‌اند انقلابی را به نتیجه رسانده و حکومتی تازه به وجود آورند نه تنها رفته‌رفته با چالش کاهش اعتماد عمومی مردم نسبت به خود، بلکه با ریزش سرمایه‌های اجتماعی نیز مواجه هستند مانند آنچه این سال‌ها در بسیاری از کشورهای اسلامی مشاهده می‌کنیم.

بنابراین تبیین و توجه به مسئله اعتماد عمومی و همچنین ارائه راهکارهایی برای ایجاد و تداوم آن‌ها در جامعه می‌تواند به دولت‌ها به‌ویژه دولت‌هایی که در کشورهای اسلامی تشکیل شده‌اند کمک کند تا با گرفتار این چالش نشده و یا اینکه در صورت بروز مشکل، چگونه چالش بی‌اعتمادی مردم نسبت به خود و کاهش سرمایه‌های اجتماعی را برطرف سازند.

به بیان دیگر مسئله اعتماد عمومی در جامعه اسلامی که این روزها دغدغه بازگشت به دین را داشته و به‌ویژه در جمهوری اسلامی ایران که مدعی حکومت‌داری دینی آن‌هم بر اساس آموزه‌های علوی است، یک رکن مهم به شمار می‌آید. در طول ۴۰ سال گذشته نه تنها در ایران بلکه در بسیاری از کشورهای مسلمان نیز شاهد تغییرات و تحولات بسیاری بودیم که بسیاری از آن‌ها بر اثر فقدان اعتماد عمومی و کاهش سرمایه‌های اجتماعی رخ داده است. وضع آشفته عراق، اضمحلال حکومت اسد در سوریه، اعتراضات گسترده مردم بحرین، سرنگونی دولت ملی در افغانستان و روی کار آمدن مجدد طالبان از جمله اتفاقاتی است که به نظر نگارنده ارتباط مستقیمی با مسئله عدم توجه به «اعتماد عمومی و سرمایه‌های اجتماعی» دارد.

بنابراین مقاله در نظر دارد با نگاهی عمیق و کارشناسانه‌تر «مفاهیم اساسی مبنای اعتماد عمومی در نهج البلاغه» را بررسی کرده و ضمن برطرف کردن نقاط ضعف موجود در پژوهش‌های موجود، با رویکردی متناسب با حوزه حکمرانی در اسلام و بررسی مفاهیم اعتماد عمومی در عرصه سیاسی با محوریت نامه ۵۳ نهج البلاغه، ابعاد بیشتری از این مسئله را بیان کند.

۴-۱. مبانی نظری

با توجه به اینکه کتاب شریف نهج البلاغه یک متن کهن دینی و تاریخی و محتوی آن حاصل تفکر یک رهبر حکومت دینی است که به عنوان الگوی یک حکومت اخلاق‌گرا بین مسلمانان و حتی برخی غیر مسلمانان مطرح است. از این رو مناسب‌ترین رویکرد برای این تحقیق رویکرد سیاسی - هنجاری دانسته

شد. واژه هنجار یعنی آنچه که می‌توان با توجه به آن یک سامان نیک اجتماعی را تصور کرد. نظریه هنجاری سیاسی مهم‌ترین مقولات حیات سیاسی و سیاست را اخلاقی و هنجاری می‌داند (Parekh, 2000: 242). به سخن «آیزیا برلین»^۱ نظریه سیاسی هنجاری در پی کشف یا کاربرد اندیشه‌های اخلاقی در حوزه روابط سیاسی است. در واقع نظریه هنجاری شاخه‌ای از فلسفه اخلاق است که با پرسش‌های اخلاقی در مورد زندگی سیاسی سروکار دارد. در استدلال‌های انتزاعی اخلاقی است که تفکر سیاسی هنجاری مطرح می‌شود. اما در روش‌های حکومت‌داری و خط سیر‌های سیاسی حکومت‌ها نیز میتوان از نظریه هنجاری بهره برد. اندیشه هنجاری در مورد ضرورت «امر نیک» استدلال می‌کند. شاخص‌ترین نوع استدلال، استدلال عقلانی درباره ملاک‌ها، و شاخص‌های هنجارهای مناسب برای تدوین نظری و سامان سیاسی جهت زندگی خوب در دامان یک حکومت اخلاقی است. این نوع استدلال‌ها خاص فلسفه سیاسی است (Habermas, 1974: 43). این نظریه دیرینگی زیادی در تاریخ بشری دارد در یونان و چین باستان به ویژه در فلسفه کنفوسیوسی و هندو نیز می‌توان رد پای نظریه حکومت هنجار گرا را دنبال نمود. اگر سیاست را اداره ترتیبات عمومی اجتماعی از انسان‌ها بدانیم که تقدیر یا انتخاب آنان را گرد هم آورده است. از این رو نظریه‌پردازی سیاسی هنجاری طبیعی است زیرا که نظریه هنجاری، شیوه‌ای برای آغاز توجه عالمانه به فرآیند «اداره ترتیبات» خودمان است (استوکر، ۱۳۷۸: ۴۹-۵۰). پیش‌انگاره اصلی نظریه هنجاری این است که هنجار خود یک متغیر مستقل است نه وابسته. از این جهت تحولات سیاسی و اجتماعی معلول هنجارها هستند نه لزوماً ایجادکننده آنها. گرچه در مسیر تحولات تاریخی، هنجارها نیز ثابت نمانده و تغییر می‌کنند. از سوی دیگر، این هنجارها بر اساس حسن و قبح عقلی ذاتاً اخلاقی‌اند و از این رو انسان‌ها، عمل کردن به آنها را اخلاقی و خوب می‌دانند و به گفته «آمانوئل کانت»^۲ انسانها دوست دارند که این قواعد اخلاقی عمومی و جهان‌شمول شوند. چپستی زندگی خوب موضوع اندیشه هنجاری است که در نسبت بین فهم «آنچه انسان هست» یعنی آنچه خاص وجود اوست و اینکه «چگونه در جهان قرار دارد» از یک‌سو و دیدگاه وی درباره اینکه انسان چگونه باید عمل کند و ساختار جامعه چگونه باید باشد، قابل فهم است (Plamenatz J., 1963: 10). در عبارت دیگر از زبان اسپرینگز، اندیشه هنجاری جستاری است برای «فهم عناصر تشکیل‌دهنده جامعه خوب و یافتن معیارها و راه‌حل‌ها» برای آن (اسپرینگز، ۱۳۷۰: ۱۱-۱۳). لذا؛ بر اساس این رویکرد می‌توان با بررسی نامه ۵۳ نهج البلاغه بدون افتادن به دام پیش‌فرض‌ها و یا انتساب برخی مفاهیم امروزی به کلام امام علی (ع)، مفاهیمی را که می‌توان آنها را در قالب نظریه هنجاری دانست و نیز مسئله اعتماد عمومی را از آنها استنباط کرد و به این دیدگاه رسید که امام علی (ع) به‌عنوان حاکم جامعه، در چه شرایطی، با چه هدفی از این کلمات و مفاهیم استفاده کرده است.

1. Isaiah Berlin

2. Immanuel Kant

۲. بحث

امام علی (ع) به‌عنوان حاکم جامعه اسلامی در دوران نزدیک به ۵ ساله خلافت خود با چالش‌های بسیاری روبه‌رو شده است که از جمله می‌توان به جنگ‌های داخلی مانند صفین، جمل و نهروان (خوارج) یا آشوب در سرزمین مهمی چون مصر، اشاره کرد، جامعه‌ای که در زمان خلیفه سوم عثمان بن عفان به دلیل ضعف حکمرانی، طغیان اشرافی‌گری و محول کردن مناصب مهم سیاسی به افراد هم‌خون اما نالایق به شکاف طبقاتی عمیق رسیده، اعتماد مردم به حاکمان سست شده و فضائل اخلاقی بین حاکمان و مردم تا حد بسیاری رنگ‌باخته است، مواردی که در متونی چون «خطبه ۳ نهج‌البلاغه»، «تاریخ خلفا، از رحلت پیامبر تا زوال امویان، نوشته رسول جعفریان» و «خطبه ۳۰ نهج‌البلاغه» به تفصیل به آن پرداخته شده است. امام علی (ع) در چنین شرایطی با مشی حکمرانی اسلامی تلاش دارد تا جامعه اسلامی را به مسیر اصلی خود بازگرداند و برای نیل به این هدف نیز اقدامات بسیاری انجام می‌دهد از جمله زمانی که مصر به دلیل ضعف حکمرانی در دوره خلیفه سوم به مرحله انقلاب و آشوب رسیده و فریاد دادخواهی مردم از فساد رخ داده در ساختار حکومت منطقه به اوج رسیده، پس از به دست گرفتن زمام قدرت، برای بهبود شرایط دو فرماندار منصوب می‌کند که متأسفانه اگرچه هر دو از افراد باکفایت و شایسته به شمار می‌آیند اما اسیر توطئه جامعه فساد زده مصر شده و عملاً نمی‌توانند پرچم خلافت علوی را در این سرزمین در اهتزاز نگه‌دارند. در ادامه ایشان یکی از مهم‌ترین و بهترین یاران خود یعنی مالک اشتر را که دارای خصوصیات ویژه‌ای است به همراه منشور حکمرانی راهی سرزمین مصر می‌کند هرچند که این فرمانده و شاگرد ممتاز مکتب علوی نیز در راه، اسیر خدعه شامیان شده و پیش از رسیدن به مصر و اجرای فرمان‌ها علوی، ردای شهادت را بر تن می‌کند. آنچه در این مجال حائز اهمیت است آن بوده که در اصل امام (ع) در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه منظومه حکمرانی اسلامی را ترسیم کرده و رابطه هرکدام از اجزا و تأثیری که برهم دارند را بیان می‌کند، منظومه‌ای که توحید نقطه ثقل آن به شمار آمده، مردم و حاکم دو قطب آن بوده و اعتماد آن نخِ تسبیحی است که اجزای این منظومه را به هم پیوند داده است، نخِ تسبیحی که اگر بریده و یا تضعیف شود پایه‌های یک حکومت نیز به لرزه درخواهد آمد. به بیان واضح‌تر امام علی (ع) در منشور حکمرانی که سرشار و لبریز از نکات عمیق سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و اخلاقی است مسائلی را بیان می‌کند که هرکدام تز^۱ و آنتی‌تز^۲ دیگری است یعنی اگر فرماندار و یا حاکمی از توجه به مسئله‌ای غفلت ورزد به یک چالش دچار خواهد شد و اگر آن مسئله را تقویت کرده و موردتوجه قرار دهد به گشایشی بزرگ در امر حکمرانی دست خواهد یافت. گاهی این نکات چنان قرابت دارند که جز با دیگری معنا نشده و کامل نمی‌گردند، منظومه‌ای که اگر بخواهیم آن را معنا کنیم و پیچیدگی‌های آن را درک کنیم باید از روشی استفاده کنیم که بتواند با قرار گرفتن در منظومه حکمرانی

1. thesis
2. antithesis

امام علی (ع)، داده‌های درستی را درباره مسئله اعتماد و نقش ارکان دیگر در شکل‌گیری، تقویت و تضعیف آن به مخاطب ارائه دهد.

۱-۲. مفاهیم مرتبط با اعتماد عمومی در نامه ۵۳ نهج البلاغه

آنچه در این فرصت باید مطرح شود این است که مفهوم «اعتماد عمومی»^۱ از آن دست واژه‌ها و مفاهیمی است که نسبت به دیگر مفاهیم عرصه حکمرانی، سال‌های زیادی از بروز و ظهورش در جامعه گذشته و با مقوله «سرمایه اجتماعی»^۲ نیز ارتباطی تنگاتنگ دارد، مفهومی که اگرچه ظاهری امروزی به خود گرفته اما متشکل از بخش‌های مختلفی است که هرکدام از آن‌ها سابقه‌ای دیرینه در عرصه حکمرانی و اجتماع دارند و سنگ بنای تشکیل یک حکومت و عامل استمرار آن به شمار می‌آیند. با عنایت به مباحث ذکرشده در این بخش به دنبال این هستیم تا کلمات کلیدی و مفاهیم مبین و مرتبط با مفهوم اعتماد عمومی در نامه ۵۳ را استخراج کرده و دستگاه مفاهیمی که بتواند مبین این مسئله باشد را طراحی کنیم.

با بررسی فراز به فراز نامه ۵۳ نهج البلاغه به برخی کلمات پرتکرار برمی‌خوریم که در قرن‌های متمادی از جایگاه ممتازی برخوردار بوده و اثرگذاری بسیاری در تولید اعتماد یا سلب اعتماد در جامعه دارند، کلماتی مانند «وثوق»، «اصلاح» و ... «وَ اسْتِصْلَاحُ أَهْلِهَا»... و به اصلاح اهلس برخیزد... (نامه/۵۳) توصیه امام در این عبارت به حاکم در مورد اصلاح امور جامعه است. اما «استصلاح» چیست؟ امر «استصلاح» نقطه مقابل فساد و تباهی قرار می‌گیرد. در این باره لازم است بدانیم در قرآن واژه صلاح گاه در مقابل فساد و گاه در مقابل زشتی و بدی آمده است؛ مانند آیه ۱۰۲ سوره توبه ﴿خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا﴾ و یا آیه ۵۶ سوره اعراف که می‌فرماید: ﴿وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا﴾ همچنین در آیه ۸۲ سوره بقره نیز آمده است: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾. از دیگر نکات قابل توجه در این عرصه این است که تا افراد نسبت به یکدیگر احساس رأفت و محبت نداشته باشند اعتماد سازنده بین آن‌ها شکل نخواهد گرفت که بتواند در جامعه نقش‌آفرین باشد، از این رو صلح در موارد زیادی نیز به معنای از بین بردن کینه و نفرت از میان مردم نیز هست همان‌گونه که گفته می‌شود اصطلاحوا و تصالحوا؛ صلح کردند و کینه‌شان از میان رفت. موردی که در آیه ۱۲۸ سوره نساء ﴿أَنْ يُصَلِّحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ﴾، آیه ۱۲۹ سوره نساء ﴿وَ إِنْ تَصَلَّحُوا وَتَتَّقُوا﴾، آیه ۹ سوره حجرات ﴿فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا﴾ و آیه ۱۰ سوره حجرات ﴿فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ﴾ آمده است (راغب اصفهانی، ۵۰۲: ق: ۴۱۲/۲-۴۱۳). دیگر مفهومی که از منظر اجتماعی در میدان معنایی اعتماد اثرگذار است «ایثار» است، که امام (ع) در فرازهایی از نامه ۵۳ خطاب به حکم جامعه می‌فرماید: ...أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَ إِيقَارُ طَاعَتِهِ، او را فرمان می‌دهد به تقوای الهی، و مقدم داشتن اطاعت خدا (نامه/۵۳) واژه «ایثار» بر وزن افعال از ریشه «ا ث ر» و به معنای مقدم داشتن دیگری بر خود است (اسماعیل بن حماد جوهری فارابی، بی تا: ۲/۵۷۵). البته «ایثار» در معنایی وسیع‌تر به

1. Public trust

2. Social capital

هرگونه ترجیح بین دو طرف نیز گفته می‌شود مانند آنچه در سوره یوسف و آیه ۹۱ ﴿قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ آتَرَكَ اللّٰهَ عَلَيْنَا﴾ آمده است (ابن‌منظور، ۱۳۰۸ ق: ۷۰/۱). این مفهوم در اصطلاح به معنای مقدم شمردن دیگری بر خود در کسب سود و منفعتی یا پرهیز از ضرر و زیانی است که نهایت برادری و دوستی بین دو نفر را نشان می‌دهد. از این رو در این عبارت از نامه ۵۳ منظور از ایثار مقدم داشتن طاعت خدا است بر هر چیز دیگری توسط حاکم جامعه. اما سراسر نامه ۵۳ به عنوان منشور حکومت و حاکم مصداق واژه ایثار و از خود گذشتگی حاکم جامعه برای اصلاح امور مردم است. اندیشمندان و متفکران نقطه مقابل این خصلت انسانی را «بخل» دانسته‌اند که به معنای پرهیز از رساندن هرگونه سودی به دیگران است. گرچه مساوات به معنای قرار دادن خویش در مرتبه‌ای همسان دیگران نیز، مفهومی مقابل «بخل» به شمار می‌رود که البته در مقایسه با ایثار در رتبه‌ای پایین‌تر از آن قرار داشته و در میانه «بخل و ایثار» قرار دارد (شریف جرجانی، ۹۰۰ ق: ۵۹-۶۲). در این مجال می‌توان گفت امام علی (ع) با همان نگاه توحیدی خود با اشاره به معنای «ایثار» در همان ابتدای نامه و مقدم دانستن اطاعت خدا بر هر چیز دیگری، نگاه انسان را از زمین به آسمان‌ها معطوف کرده و آدمی را متوجه این می‌سازد که اولین قدم در حکمرانی اطاعت از خداست. از این رو اگر حاکمی اطاعت از خدا یا به تعبیر امام علی (ع) *إِثَارِ طَاعَتِهِ* (نامه/۵۳). را در نظر داشته باشد آن وقت از «بخل» که نقطه مقابل «ایثار» و ضایع کننده این امر در جامعه است، پرهیز می‌کند. به نظر می‌رسد، امام علی (ع) در اقدامی هوشیارانه با تکیه بر مفهوم «ایثار»، «بخل» را در تیررس حاکم قرار می‌دهد تا بسان دیده‌بانی هوشیار هرگز چشم از این آفت بزرگ و ضایع کننده امور برندارد. امام علی (ع) برای آنکه افق گسترده‌ای را پیش روی حاکم جامعه نمایان سازد، از تکرار برخی کلمات کلیدی پرهیز کرده و تلاش کرده است با به کار بردن کلمات هم‌معنی، متضاد و یا جایگزین عمق اثر رفتار حاکم بر جامعه را آشکار سازد. به‌عنوان مثال امام علی (ع) در این نامه از کلمه کلیدی دیگری نیز بهره برده است، کلمه‌ای که بروز آن در جامعه سبب دوری و خشم مردم از حکومت شده و کمرنگ شدن آن در جامعه سبب مودت و الفت بین مردم و حکومت می‌شود و «جور» همان مفهوم است. در توضیح مفهوم جور نکته مهم و جالب‌توجهی وجود دارد و آن این‌که کلمه جور از کلمه جار مشتق شده است و کلمه الجار نیز در زبان عرب، کسی است که نزدیک تو خانه و مسکن دارد و زندگی می‌کند. همچنین واژه جار از آن اسم‌هایی است که معانی نزدیک به هم دارد زیرا کسی همسایه دیگری نمی‌شود مگر اینکه آن همسایه برای او مانند برادر و دوست باشد. درواقع به هرکسی که حقی بر دیگران بزرگ است و حقی پیدا می‌کند یا حق همسایگی غیر خویشاوند را نیز بزرگ می‌شمارد در آن صورت جار اطلاق می‌شود. بر همین اساس از کلمه جار معنای نزدیکی و قرب نیز تصور می‌شود. از سوی دیگر به اعتبار معنی نزدیکی در واژه، جار به کسی که از طریق مستقیم راه عدول می‌کند و دور می‌شود جار عن الطریق می‌گویند، سپس این معنی در عدول از حق نیز بکار رفته است و از آن واژه جور مشتق شده است. همان‌گونه که خدای تعالی در سوره نحل آیه ۹ می‌فرماید: ﴿وَعَلَى اللّٰهِ فَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ﴾. البته عده‌ای نیز گفته‌اند جائر یعنی عدول کننده و منحرف درباره کسی است که مردم را از التزام و پایبند بودن به آنچه شرع حکم

کرده است منع می‌کند و باز می‌دارد (راغب اصفهانی، ۵۰۲: ق: ۴۳۱/۱-۴۳۲). در اینجا نیز امام (ع) «جور» را به نوعی یکی از مهم‌ترین بزنگاه‌های صعود و سقوط یک جامعه معرفی می‌کند چراکه جور چه معنای عدول از راه حق باشد و چه به معنای کسی که مردم را از التزام به آنچه شرع گفته منحرف کند، دقیقاً سبب سلب و کاهش اعتماد در جامعه می‌شود. امام (ع) در ادامه نامه می‌فرماید: «أَيَّ قَدْ وَجَّهْتِكَ إِلَى بِلَادٍ قَدْ حَزَّتْ عَلَيْهَا دَوْلٌ قَبْلَكَ، مِنْ عَدْلٍ وَ جَوْرٍ، وَ أَنَّ النَّاسَ يَنْظُرُونَ مِنْ أُمُورِكَ فِي مِثْلِ مَا كُنْتَ تَنْظُرُ فِيهِ مِنْ أُمُورِ الْوَلَاةِ قَبْلَكَ، وَ يَقُولُونَ فِيكَ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِيهِمْ» (نامه/۵۳). ای مالک، آگاه باش که تو را به شهرهایی روانه کردم که پیش از تو فرمانروایی در آن به عدالت و ستم حکومت کردند، و مردم به وضع تو به همان صورت می‌نگرند که تو به حاکمان پیش از خود می‌نگریسته‌ای، و همان را در حق تو می‌گویند که تو درباره حاکمان گذشته مصر می‌گفته‌ای. به این معنی که هنگامی مردم به تو اعتماد می‌کنند که بین قول تو مبنی بر عدالت و عمل تو ارتباط برقرار باشد و تو را با حامیان قبلی مقایسه می‌کنند اگر عدل در کردار تو ببینند به تو (حاکم) اعتماد خواهند کرد. امام علی (ع) به سان فرماندهی در میدان جنگ است که از هر سوی جبهه‌ای نو می‌گشاید تا بتواند آرایش نظامی صحیحی را در معرکه حکمرانی ایجاد کند چرا معرکه حکمرانی اسلامی که بر مبنای توحید بنا شده، در واقع میدان نبرد حق و باطل و خوبی‌ها و بدی‌ها است.

دیگر میدان معنایی مهمی که امام علی (ع) به آن اشاره دارد مفهوم «انصاف» است. «فَأَمَلِكُ هَوَاكُ، وَ شَخٌّ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ»، «فَإِنَّ الشُّخَّ بِالنَّفْسِ الْأَنْصَافُ مِنْهَا فَيَمَا أَحَبُّتُ أَوْ كَرِهْتُ». (نامه/۵۳). ... بر هواهای مسلط باش، نسبت به خود از آنچه بر تو حلال نیست بخیل باش زیرا بخل به خود، انصاف دادن از خود است در رابطه با آنچه محبوب یا منفور انسان است... این کلمه به طور کنایی و مجازی در معنای «عدل» و «احسان» نیز به کار رفته است و همچنین در مورد سایرین آنگاه که گفته می‌شود: «انصاف فلان» الناس من نفسه»، انصاف در اینجا در مقابل تعصب و حمیت آمده و بدین معنا است که به نفع مردم از تعصبی که نسبت به خویش دارد (دانشنامه حوزوی، «انصاف»، fa.wikifeqh.ir). دیگر مفهوم مهم، مفهوم «الرحمة» است. این واژه از کلمه الرِّحْمُ به معنای بجه‌دان زن مشتق شده است و واژه رحم نیز به طور استعاره درباره خویشاوندی و نزدیکی کسانی است که قرابت نسبی دارند و از یک رحم هستند. علاوه بر این واژه «الرحمة»، به معنای نرم‌خویی و نرمی و بخشش است که نیکی کردن به طرف مقابل را اقتضا می‌کند که گاهی درباره مهربانی و نرم‌دلی به صورت مجرد و گاهی در معنی احسان و نیکی کردن که مجرد از رقت است به کار می‌رود مانند رحم الله فلانا. (راغب اصفهانی، ۵۰۲: ق: ۵۷۲-۵۸). «مُّمَّ اخْتَمِلِ الْحُرْقَ مِنْهُمْ وَ الْعِيَّ، وَ نَحَّ عَنْهُمْ الصِّيْقَ وَ الْأَنْفَ يَبْسُطُ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْنَافَ رَحْمَتِهِ»، (نامه/۵۳). ... آن‌گاه خشونت و درست حرف نزدن آنان (مردم) را تحمل کن، تنگ خویی و غرور و خودپسندی نسبت به آنان را از خود دور کن تا خداوند جوانب رحمتش را بر تو بگشاید. در این فراز از نامه هم به بخشش حاکم بر مردم در برابر تندخویی آنان اشاره شده است و هم بخششی که خدا در برابر این نرم‌خویی، نسبت به حاکم دارد. امام علی (ع) با طرح این واژه وجه دیگری از حکومت را آشکار می‌سازد و آن این است که اگر حاکم یا حکومتی مردم را عائله خدا نداشته و آن‌ها را در خلقت یکسان نداند چگونه خواهد توانست از گناه و

ابتدا باید به معنای برخی کلمات هم‌خانواده این واژه توجه داشت. به‌عنوان مثال کلمه خُیلاء به معنی تکبر که واژه‌اش از فضیلتی که نفس برای انسان تصور می‌کند و نشان می‌دهد، گرفته شده است و از این واژه خیل درباره مرکب‌های سواری است که نامیدن آن به خیل برای این است که هیچ‌کس بر اسبی سوار نمی‌شود مگر اینکه در نفس خود نخوت و تکبر و خیالائی می‌یابد (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق: ۶۵۰/۱) و درجایی دیگر امام علی (ع) پای مفهوم «الطمحاک» را به عرصه باز می‌کند. «فَإِنَّ ذَلِكَ يُطَامِنُ إِلَيْكَ مِنْ طَمَاحِكَ...» که این نظر کبر و غرورت را می‌نشانند. (نامه/۵۳) کلمه‌ای که از واژگان نهج البلاغه بوده و به معنای بلند شدن و نافرمانی کردن و فرو نشانیدن است. «الغرب» دیگر مفهومی است که به‌جای «تکبر» نشسته و خود را در عرصه گفتار نشان می‌دهد «وَّ يَكْفُ عَنْكَ مِنْ غَرَبِكَ...» و تندی و شدت را از تو بازمی‌دارد» (نامه/۵۳) چراکه در زبان عربی این کلمه به معنای تیزی زبان و سخن است. غرَب السیف تیزی شمشیر که با ضربه خود حریف را از صحنه نبرد دور می‌کند، مصدری است در فاعل. تیزی سخن و زبان نیز به تیزی شمشیر تشبیه شده است. مثل تشبیه نمودن زبان به شمشیر که می‌گویند: فلان غَرَبُ اللسان: او تندزبان است. دلو چاه هم به تصور دور شدنش از به قعر چاه غَرَب نامیده می‌شود (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق: ۶۹۲/۲). مفهوم دیگر که در این میدان معنایی جای می‌گیرد کلمه «الزهو» به معنای تکبر، غرور، کبر، گمراهی، خیال‌بافی، توهم، تصویر، خیال، باطل و دروغ است «فَإِنَّ كَثْرَةَ الْأَطْرَاءِ تُحْدِثُ الزُّهْوَ،» (نامه/۵۳) (سایت المعانی، «الزهو» www.almaany.com) و مفهومی که این حلقه را کامل می‌کند کلمه «الانف» است «و نَحَّ عَنْهُمْ الصِّبْقَ وَ الْأَنْفَ...» تندخویی و غرور و خودپسندی نسبت به آنان را از خود دور کن...» (نامه/۵۳). «تکته جالب درباره این کلمه این است که در زبان عربی «انف» همان بینی و عضو مخصوص تنفس و بویایی حیوان و انسان است و سپس معنی آن به جوانب و اطراف بلند هر چیزی اطلاق شده است حمیت (مردانگی)، عزت و ذلت را نیز به «انف» منسوب می‌کنند البته به انسان متکبر (شمخ فلان بانفه) و استنکاف و خودداری از کاری نیز «انف» گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق: ۲۱۷/۱). در جهان بینی امام علی (ع) که مبتنی بر توحید است، هیچ انسانی بر دیگری برتری ندارد از این رو نه حاکم جامعه و نه مردم مجاز به تکبر نیستند چراکه تکبر محبت و دوستی را از بین برده و بذر خشم و نفرت را در دل افراد می‌پاشاند. از سوی دیگر اگر حاکمی با دیده تحقیر بر جامعه حکمرانی کند مردم جامعه را سزاوار بهره‌مندی از بهترین خدمات و بهترین نعمات نخواهد دید و این‌گونه آن جامعه نه تنها پا در مسیر پسرفت خواهد گذاشت بلکه هر روز آستن یک اعتراض و آشوب خواهد بود.

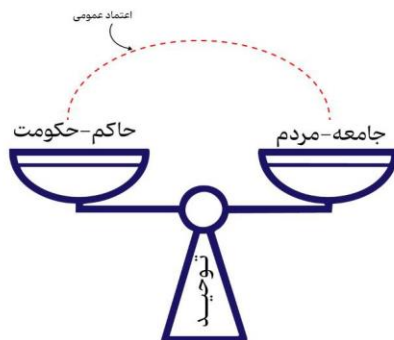
تجربه زیسته بشری در طول تاریخ نشان داده حکمرانی مبتنی بر محبت و مدارای با مردم عموماً در بین دیگر حکومت‌ها از طول عمر بیشتری برخوردار است نکته‌ای که امام علی (ع) از آن غافل نبوده و در این فضا نیز از تعابیر ویژه‌ای استفاده کرده‌اند. امام علی (ع) با بهره‌گیری از مفاهیمی مانند «فضل» در عبارت «أَفْضَلُ عَلَيْهِمْ مِنْ جَدَّتِهِ» و الالفو در عبارت «اجْتَمَعَتْ بِهَا الْأَلْفَةُ...» و «حلم» در عبارت «أَفْضَلُهُمْ حِلْمًا» (نامه/۵۳) وجه اخلاقی حکومت را پررنگ کرده و این‌گونه حکومت اسلامی را از دیگر حکومت‌ها متمایز می‌کند. در توضیح بهتر این مسئله باید گفت حلم، خودداری نفس و طبیعت از هیجان و برآشفستگی

و خشم و همچنین از ابزار و لوازم عقل است (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق: ۵۳۶/۱). پس اگر حاکمی حلم داشته باشد آن وقت از باب «فضل» که خود دنیای اخلاق است، اقدام به «الانف» (الف از حروف تهجی الفباست و الف یعنی اجتماع یا پیوستن به جمع باحالت التیام بخشی چنانکه می‌گویند اَلَّتْ بَيْنَهُمْ و الالف هم از این ریشه است همچنین الف و اَلِف نیز درباره کسی یا چیزی است که مورد محبت و الفت است. (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق: ۱/۱۸۳) می‌کند. سه مفهوم مهمی که در مقابل و در تضاد با مفاهیمی مانند جور، الغرب، مخیله، الانف و الزهو و... قرار دارد. امام علی (ع) حاکم را موظف می‌داند تا بین مردم و قلوب آن‌ها ارتباط عاطفی و اخلاقی ایجاد کند امری که با توجه به مفاهیمی مانند استصلاح، الف و اطلاق (از ریشه طلق به معنای آزاد کردن، گشودن) (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق، ۴۹۶-۴۹۷/۲) محقق می‌شود. امام علی (ع) در این فضا بایان جمله که «أَطْلِقَ عَنِ النَّاسِ عُقْدَةَ كُلِّ حَقْدٍ، وَأَقَطَعَ عَنْكَ سَبَبَ كُلِّ وَثْرٍ...» گره هر کینه ای که از مردم به دل داری بگشای، و رشته هر انتقامی را قطع کن...» (نامه/۵۳) این عبارات موضوع مهمی مانند صلح مسلح^۱ را به صورت مستمر گوشزد می‌کند یعنی اگر حاکمی در یک جامعه نتواند به دشمنی‌ها، کینه‌ها و نفرت‌های افراد و گروه‌ها پایان دهد آن وقت بر مردمی حاکم خواهد بود که به جای مهیا شدن برای مقابله با دشمنان خارجی و یا حرکت به سوی پیشرفت و آبادانی، با کوچک‌ترین اتفاق طغیان کرده و با برهم زدن نظم و آرامش هزینه گزافی را از نظر اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و حتی اقتصادی بر جامعه و حکومت تحمیل خواهد کرد.

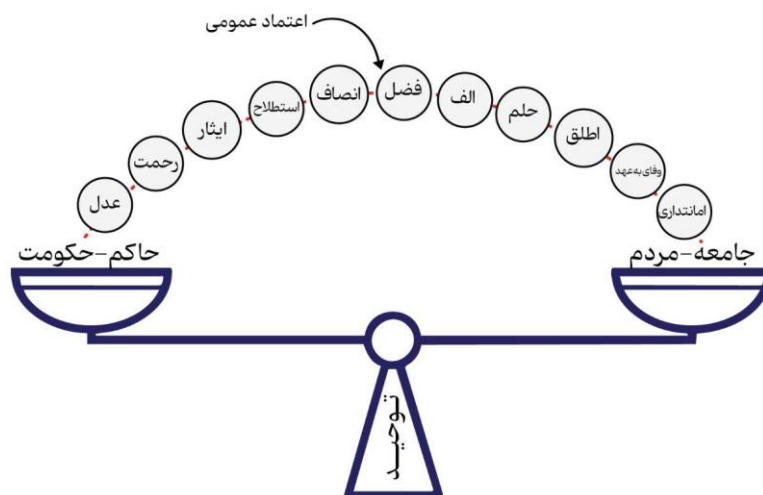
اگر اعتماد عمومی را ستون یک حکومت بدانیم، خلف وعده، خیانت‌درامانت و فریبکاری موربانه‌هایی هستند که این پایه را از درون تهی کرده و سبب سقوط حکومت خواهند شد، حال می‌خواهد این خیانت‌درامانت و فریبکاری از سوی مردم باشد یا از سوی حکومت و یا حتی از سوی دشمن. امام علی (ع) با توجه به اهمیت این مسئله در نامه ۵۳ نهج البلاغه با استفاده از دو مفهوم تَلَمُّوا اِمَانَتَكَ (نامه/۵۳) (خیانت در امانت، تلم (بر وزن عقل) شکستن. ایجاد خلل، «تلم» بر وزن شرف: شکسته شدن «تلمه» خلل و شکست. از این ماده شش مورد در «نهج» آمده است، آن حضرت در رابطه با همکاری خود با خلیفه اول با تصریح به اینکه خلافت مال او بود، می‌فرماید: «فخشيت ان لم انصر الاسلام و اهله ان اری فيه تلماً او هدماً تكون المصيبة به على اعظم من فوت و لا يتكم التي انما هي متاع ايام فلان» (نامه/۶۲)، منظور از «تلم» شکستن و خلل و منظور از «هدم» از بین رفتن آن است. ایضاً در نامه ۵۳ به لفظ ماضی «تلموا» و در خطبه ۱۹۲، ۲۹۸ آمده: «الا و انکم قد نفضتم ایدیکم من جبل الطاعة و تلمتم حصن الله المضروب علیکم باحکام الجاهلیة» و درباره فتنه‌ها فرموده: «ثم یاتی بعد ذلك طالع الفتنة... تلم منار الدین و تنقض عقد الیقین» خ ۱۵۱، ۲۱۱ و در نامه ۵۳ فرمان مالک آمده «غیر مثلوم و لا منقوص» (قرشی، ۱۳۷۷: ۱۸۸) و اَلْمُدَّالَسَةُ به معنای فریب، خیانت و ظلم، (شرقی، ۱۳۶۶: ۳۶/۲) بهره برده است و علاوه بر اینکه حکومت را از افتادن به این عرصه خطرناک نهی کرده و بر برخورد قاطع با عهدشکنان نیز تصریح کرده است. محاباه یا محاباة، به معنای جانب‌داری، طرفداری، استثنا قائل شدن، تبعیض قائل شدن، غرض‌ورزی، حمایت، پارتی‌بازی،

1. armed peace

هواداری (المعانی، «محاباه» www.almaany.com) و همچنین الاستیثار از ریشه اثر به معنای چیزی را مخصوص خود دانستن و دیگری را از آن بی بهره کردن (راغب اصفهانی، ۵۰۲ ق، ۱/۱۴۸) دیگر آفاتی است که امام علی (ع) حاکم و حکومت را در عبارت ذیل از آن نهی کرده است «تُمُّ إِنَّ لِلْوَالِي خَاصَّةً وَ يَطَانَةٌ، فِيهِمْ اسْتِثَارٌ وَ تَطَاوُلٌ، وَ قَلَّةٌ اِنْصَافٍ فِي مُعَامَلَةٍ» «فَاخْسِمَ مَادَّةً اَوْلِيكَ بِقَطْعِ اَسْبَابِ تِلْكَ الْاَحْوَالِ»... سپس والیان را نزدیکانی است که آنان را خوی خودخواهی و دست درازی به مال مردم و کمی انصاف در داد و ستد است، به جدا کردن اسباب و وسایل این حالات ماده و ریشه آنان را قطع کن... (نامه/۵۳)؛ چراکه این آفت‌ها همان بلایی را بر سر جامعه خواهد آورد که عثمان بن عفان سومین خلیفه بعد از پیامبر اکرم (ص) بر سر جامعه اسلامی آورده و سبب شد فساد گسترده شده، رشته اعتماد بین مردم و حکومت پاره شده، اخلاق ضایع شده، اشرافی گری طغیان کرده و شکاف طبقاتی بیداد کند، امری که در نهایت طغیان جامعه و سرنگونی حکومت را به دنبال خواهد داشت.

نمودار ۱. اعتماد عمومی توازن بخش حکومت و جامعه بر مدار توحید

نمودار ۲. تعدادی از مفاهیم اعتماد عمومی مستخرج از نامه ۵۳ نهج البلاغه.

۳. نتیجه گیری

هدف این مقاله تحلیل نامه ۵۳ نهج البلاغه و در پی پاسخ به این پرسش بود که اعتماد عمومی چه جایگاهی در اندیشه سیاسی امام (ع) داشته و مصادیق آن چیست؟ لذا در این تحلیل مجموعه‌ای از کلمات، مفاهیم، ارزشها، ضد ارزش‌ها و... با الهام از نظریه هنجارگرا و با روش توصیفی و تحلیلی تاریخی استخراج شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و تلاش شد بدون درگیری ذهن با پیش‌فرض‌ها و یا تحمیل برخی مفاهیم امروزی به کلام امام علی (ع)، مفاهیم هم‌معنا یا مفهیمی که می‌توان از آن‌ها مسئله اعتماد عمومی را استنباط کرد، در نامه ۵۳ نهج البلاغه مورد بررسی قرار گیرد و مشخص گردد که امام علی (ع) به‌عنوان حاکم جامعه و الگوی بهترین اندیشه سیاسی تشیع، در چه شرایطی، با چه هدفی از این کلمات و مفاهیم استفاده کرده است. تحلیل نامه مزبور با این زاویه دید، نشان می‌دهد که امام علی (ع) مفهوم اعتماد عمومی را نه صرفاً به‌عنوان یک مقوله نظری، بلکه به‌صورت یک سازوکار عملی و اخلاقی برای حاکمیت و مدیریت جامعه مورد تأکید قرار داده است. اعتماد عمومی، از منظر امام علی (ع)، نتیجه مستقیم تعاملات انسانی و اخلاقی میان حاکم و مردم است و هرگونه انحراف از اصول اخلاقی، عدل و انصاف می‌تواند به کاهش این اعتماد منجر شود؛ بنابراین، معلوم گردید که در این نامه، به تفصیل میدان‌ها و روابط معنایی مجموعه‌ای از فضایل اخلاقی و مدیریتی همچون «رحمت، انصاف، حلم، ایثار و استصلاح اجتماعی و...» به‌عنوان پیش‌نیازهای ایجاد و حفظ اعتماد عمومی مورد توجه قرار گرفته‌اند. فضایی که نه تنها باعث تثبیت جایگاه حاکم در نگاه مردم می‌شوند، بلکه پایه‌های پایداری اجتماعی و سیاسی را نیز تقویت می‌کنند. در مقابل، نامه به‌صراحت به رفتارهایی که اعتماد عمومی را تضعیف می‌کنند، اشاره می‌کند. مفهیمی مانند «جور، بخل، کبر، خودمحوری، خیانت و فریبکاری» نشان می‌دهند که تخطی از ارزش‌های اخلاقی و عدالت اجتماعی می‌تواند اثرات مخربی

بر انسجام اجتماعی و وفاداری مردم نسبت به حاکم داشته باشد. به عبارت دیگر، اعتماد عمومی نه یک دارایی ثابت، بلکه یک پدیده حساس و پویا است که نیازمند پایش مستمر و رفتار مسئولانه حاکم و نهادهای اجتماعی است.

یکی از نکات برجسته نامه، تأکید بر «تعادل میان قدرت و اخلاق» است. حاکم باید هم قدرت لازم برای اداره امور جامعه را داشته باشد و هم از ابزارهای اخلاقی مانند عدالت، مدارا و نرم‌خویی بهره گیرد تا اعتماد عمومی شکل گیرد و پایدار بماند. عدم رعایت این تعادل، حتی در سطح کوچک، می‌تواند باعث سلب اعتماد، ایجاد ترس و نارضایتی عمومی و در نهایت بحران اجتماعی شود. از این منظر، نهج البلاغه - و به ویژه نامه ۵۳ که مدنظر این مقاله است - نه تنها به عنوان یک متن اخلاقی، بلکه به عنوان یک راهنمای عملی برای حکمرانی پایدار و ارتقای سرمایه اجتماعی عمل می‌کند.

به طور خلاصه، نامه ۵۳ نهج البلاغه نشان می‌دهد که اعتماد عمومی ستون اصلی حکمرانی مشروع و پایدار است و تقویت آن نیازمند رعایت هم‌زمان اصول اخلاقی، عدالت اجتماعی و تعامل انسانی است. این پیام روشن امام علی (ع) می‌تواند به عنوان چارچوبی نظری و عملی برای مدیریت جوامع معاصر نیز مورد استفاده قرار گیرد، زیرا تأکید بر ارزش‌های انسانی و اخلاقی در کنار ساختار مدیریتی، پایه‌های اعتماد و انسجام اجتماعی را مستحکم می‌سازد و مانع فروپاشی اجتماعی می‌شود.

منابع

- استوکر، جری، دیوید، مارش (۱۳۷۸). *رهیافت و روش در علوم سیاسی*، امیرمحمد حاجی یوسفی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- اسپریگنز، توماس (۱۳۷۰). *فهم نظریه‌های سیاسی*، فرهنگ رجایی، تهران: انتشارات آگاه.
- ابن منظور، محمدابن مکرم (۱۳۰۸ ق). *لسان العرب*. جلد ۱، بیروت: انتشارات دار صادر.
- افسری، علی (۱۳۹۰). *تأثیر سرمایه اجتماعی بر نوآوری موردی کشورها*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه پیام‌نور.
- ----- (۱۳۹۱). *سرمایه اجتماعی در اسلام*. نشریه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال سوم، شماره ۱، ۱۰۱-۱۱۸.
- راغب اصفهانی، حسین ابن محمد (۵۰۲ ه.ق). *المفردات الفاظ القرآن*. بیروت: انتشارات دارالشامیه.
- علی‌پوریانی طهماسب، و زارع، سارا (۱۳۹۹). *مشارکت به مثابه سرمایه اجتماعی در نهج البلاغه*، نشریه پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره ۶۶، ۱۹۷-۲۲۱.
- شریف جرجانی، علی ابن محمد (۹۰۰ ه.ق). *التعریفات*. تهران، انتشارات ناصرخسرو.
- فیومی، احمدابن محمد (۱۴۱۴ ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی*. جلد ۱، قم: انتشارات مؤسسه دارالهجره.
- جوهری فارابی، اسماعیل بن حماد (بی تا). *الصحاح*. ج ۲، بیروت: انتشارات دارالعلم للملایین.

- خالقی، علی (۱۳۷۹). جایگاه اعتماد میان حاکمان و مردم در فرایند توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع)، علوم سیاسی، شماره ۸، ۱۷۸-۱۹۰.
- دانشنامه حوزوی (ویکی فقه) (۱۴۰۳). *انصاف*، قابل دسترسی در نشانی: fa.wikifeqh.ir
- سایت المعانی (۱۴۰۳) کلمات عربی، قابل دسترسی در: <https://www.almaany.com/fa/dict/arfa>
- شجریان، مهدی (۱۳۹۹). منظر نامه‌های نهج البلاغه با تأکید بر بررسی سند «جلب رضایت عمومی» راهبرد حکومتی الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت. نشریه پژوهشنامه نهج البلاغه، شماره ۳۱، ۲۱-۳۹.
- شرقی، محمدعلی (۱۳۶۶). قاموس نهج البلاغه، جلد ۲. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). مفردات نهج البلاغه، جلد ۱. قم: انتشارات مرکز فرهنگی نشر قبله.
- نصراللهی، زهرا، مکیان، نظام‌الدین و اسلامی، راضیه (۱۳۹۴). سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام، نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره ۱۳، ۲۱-۳۸.
- نهج البلاغه (۱۳۸۴). ترجمه محمد دشتی. انتشارات اسوه، قم موسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- Bhikhu,parekh, (2000) "Theorizing Political" in Political Theory in Transittin. Edited by Noel O'sullivan, London & New York: Routledge, p. 242.
- Plamenatz, J. (1963). *Man and Society*, N.Y.: Longman.
- Habermas, J. (1974). *Theory and Practice*, Boston: Bacon Press.